

مقایسه بررسی برخی عوامل روانی و اجتماعی مرتبط با میزان دینداری دانشجویان

دکتر فیروز راد^۱

راحله منبری^۲

چکیده

رویکرد موضوع این پژوهش، بررسی برخی عوامل روانی و اجتماعی مرتبط با میزان دینداری دانشجویان دانشگاه تبریز می‌باشد. هدف از این تحقیق، تعیین برخی عوامل مرتبط با تقویت و یا تضعیف دینی و نیز شناخت برخی عوامل مرتبط با میزان دینداری دانشجویان می‌باشد. در این بررسی، از روش پیمایش میدانی و کتابخانه‌ای و با استفاده از پرسشنامه‌ای کتبی نسبت به جمع‌آوری اطلاعات اقدام شده است. نمونه موردنظر با استفاده از فرمول نمونه‌گیری کوکران، از جامعه آماری نزدیک به ۱۳۰۰۰ نفر محاسبه گردیده که نهایتاً حجم نمونه ۳۷۳ نفر محاسبه شده است. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مسیر، رگرسیون چندمتغیره، ضریب همبستگی پیرسون، آزمون t و آنالیز واریانس تحلیل شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد: عوامل فردی مرتبط با میزان دینداری دانشجویان می‌باشند. گروه دوستان و الگوی انتخابی، تأثیر زیادی بر تقویت یا تضعیف اعتقادات دینی دانشجویان دارند. و هم‌چنین عدم رضایت از مسئولین و اولیای مذهبی، موجب کاهش میزان دینداری دانشجویان می‌شود. نهایتاً، متغیرهای گروه دوستان، گروه مرجع، جنسیت، و سن با میزان دینداری دانشجویان رابطه خطی رگرسیونی دارند و ۸۷/۵ درصد تغییرات متغیر وابسته را تبیین می‌کنند.

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور تبریز.

۲- کارشناس ارشد رشته جامعه‌شناسی.

واژگان کلیدی: عوامل روانی-اجتماعی، میزان دینداری، عوامل فردی، رضایت، دوستان و گروه مرجع.

طرح مسئله

گرایش به خدا، ذاتی ذهن انسان و مکمل طبیعت بشری است. شاید همه چیز تحلیل رود ولی اعتقاد به خدا که اصل همه ادیان جهان است برجای خواهد ماند. این گرایش اصیل یعنی خداجویی در هر نحله و مذهبی به شکل‌های گوناگون تجلی یافته است. همان‌طور که کنت می‌گوید جامعه به یک اعتقاد مذهبی مشترک نیاز دارد؛ دین، همان اصل وحدت بخش است و زمینه‌ی مشترکی را فراهم می‌سازد که اگر نبود، اختلاف‌های فردی جامعه را از هم می‌گسیختند. دین به انسانها اجازه می‌دهد تا بر تمایلات خودخواهانه‌شان فایق آیند و به خاطر عشق به هم‌نوعان‌شان فراتر از این خودخواهی عمل کنند. دین همان شیرازه‌ی نیرومندی است که افراد جامعه را با یک کیش و نظام عقیدتی مشترک به همدیگر پیوند می‌دهد. و نیز سنگ بنای سامان اجتماعی است و برای مشروع ساختن فرمان‌های حکومت اجتناب‌ناپذیر است. هیچ قدرت دنیوی نیست که بدون پشتیبانی یک قدرت معنوی دوام آورد؛ هر حکومتی برای تقدیس و تنظیم رابطه‌ی فرماندهی و فرمانبری، لاجرم به یک دین نیاز دارد (کوزر، ۱۳۸۲: ۳۴). دین در چشم‌انداز جامعه‌شناسی، به عنوان یکی از پنج نهاد عمده‌ی جامعه محسوب می‌شود که نقش تعیین‌کننده‌ای در حیات جمعی بشر بر عهده دارد.

بدیهی است در هر جامعه‌ای که از جمعیت جوانی برخوردار باشد، به دلیل انرژی، تحرک و هیجان خاص جوانی، تغییر و تحول در ساختار فکری این قشر در سطح جامعه نسبت به سایر اقشار، چشمگیرتر می‌باشد. گرایش انسان به موضوعات مختلف، خواه پدیده‌های اجتماعی و خواه امور غیر اجتماعی، تحت تأثیر علل و عوامل گوناگون قرار دارد. آنچه مسلم است این که انسان بر اساس فراگرد جامعه-پذیری و تعامل اجتماعی، رفتارهای گوناگون را می‌آموزد و با الگوهای رفتاری گروه‌ها، شکل‌ها و ... آشنا می‌شود و ارزش‌ها و هنجارهای جامعه را می‌شناسد و

بر حسب آنها ساختار فکری خود را شکل می‌دهد و نسبت به امور و موضوعات مختلف، نگرش و گرایش خاصی پیدا می‌کند. پس، نوع جامعه و خانواده‌ای که فرد در آن زندگی می‌کند و گروه‌هایی که او با آنها مأنوس می‌گردد و نیز منابعی که وی اطلاعات خود را به دست می‌آورد، همه و همه گرایش‌های او را تحت تأثیر قرار می‌دهند. بالطبع ساختار فکری جوانان از متغیرهای مختلف اثر می‌پذیرد و همین‌طور ساختار فکری افراد مختلف یک جامعه نیز، تحت تأثیر علل و عوامل گوناگون قرار دارد و افراد، تحت تأثیر عوامل متعدد، نسبت به یک موضوع یا پدیده، نگرش مثبت یا منفی پیدا می‌کنند (مختاری، ۱۳۸۰: ۴).

در تحقیق حاضر در پی آنیم که با روش علمی و مبتنی بر مشاهدات مستقیم، برای مسائل زیر پاسخ منطقی بیابیم:

- ۱- میزان دینداری دانشجویان چه قدر است؟
- ۲- چه عواملی با تضعیف یا تقویت اعتقادات دینی دانشجویان مرتبط است؟

پیشینه‌ی تجربی

در این زمینه تحقیقات زیادی صورت گرفته است که ذیلاً به برخی از این تحقیقات اشاره می‌شود:

- بلالی، اسماعیل، تحقیقی با عنوان سنجش گرایش دینی دانشجویان دانشگاه تبریز و بررسی نقش یادگیری اجتماعی در آن، در سال ۱۳۷۷ انجام داده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد بین وضعیت تأهل با ابعاد اعتقادی و رفتاری گرایش دینی، رابطه معنی‌داری وجود دارد. نوع سکونت نیز فقط با بعد رفتاری گرایش دینی رابطه معنی‌دار دارد؛ متغیرهای مذهبی بودن دوستان، هم‌اتاقی‌ها و ارزیابی از اطلاعات و منابع دینی با بعد اعتقادی رابطه خطی رگرسیونی دارد. در این تحقیق میانگین نمره اعتقادی و دینی برابر ۶۰/۷۸ است (بلالی، ۱۳۷۷).

- بررسی جایگاه دین در ساختار فکری دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی تبریز از دیگر پژوهش‌هایی است که در مورد نگرش به دین و نقش آن در ساختار فکری دانشجویان توسط مختاری در سال ۱۳۸۰ انجام یافته است که بر اساس نتایج این

تحقیق عوامل فردی مرتبط با میزان دینداری دانشجویان می‌باشد. و هم‌چنین بررسی متغیر رضایت نشان می‌دهد: به دلیل این که در جامعه ما زندگی در همه ابعاد فردی و اجتماعی‌اش به شدت با دین عجین شده است، بنابراین عدم رضایت از مسئولین نیز بر اعتقادات دینی دانشجویان مؤثر می‌باشد (مختاری، ۱۳۸۰).

• در تحقیق دیگری که توسط بالایی تحت عنوان سنجش گرایش دینی دانشجویان روزانه دانشگاه تهران و بررسی نقش یادگیری اجتماعی در سال ۱۳۷۷ انجام یافته، مشخص شده است که بین وضعیت تأهل و ابعاد اعتقادی و گرایش به دین رابطه معنی‌داری وجود دارد (بالایی، ۱۳۷۷).

• رضایی، علی، بررسی و مقایسه گرایش‌های دینی جوانان و والدین (دانش آموزان مقطع پیش دانشگاهی منطقه ۱۴ تهران)، سال ۱۳۷۹، نوع طرح: کاربردی، هدف پژوهش: در یک کلام بررسی صحت و سقم یک مسئله اجتماعی به نام دین‌گریزی جوانان است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تفاوت در گرایش در برخی از جنبه‌های دینی مانند هنجار دینی و ارزیابی میزان حضور دین در جامعه در بین دو گروه معنی‌دار است. بخشی از عوامل مؤثر در به وجود آمدن تفاوت در گرایش‌های دینی که اصلاح‌پذیر است، عبارتند از: اصلاح روش‌های ارائه پیام دین، اصلاح عملکرد سازمان دینی، اصلاح عملکرد مسئولان کشور، مطابقت بیش از پیش قول و فعل و رفتار دینی همه کسانی که برای جوانان نقش الگویی دارند (رضایی، ۱۳۷۹).

• بهرام پور، شعبان علی، تحقیقی با عنوان بررسی عوامل مؤثر بر انواع پنداشت‌های مردم از اسلام و ارتباط بین آنها و گرایش به توسعه در ایران، در سال ۱۳۷۳ انجام داده است. جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه سرپرستان خانوار مناطق ۳ و ۱۹ تهران می‌باشد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که افراد دارای پایگاه اجتماعی بالا، بیشتر دارای پنداشت مدرن از اسلام و موافق توسعه می‌باشند. تحصیلات به طور مستقیم و غیر مستقیم در پنداشت مردم از اسلام و توسعه تاثیر می‌گذارد. افزایش میزان تحصیلات سبب کاهش پنداشت سنتی از اسلام و پنداشت مخالف توسعه می‌گردد. وضعیت اقتصادی، نوع مشاغل، محل تولد، محل سکونت و

شهرنشینی نیز در تکثیر افکار و عقاید مذهبی افراد جامعه تاثیر می گذارند. اشتغال زنان از موارد بسیار مهمی است که در تنوع آراء و عقاید مذهبی افراد (همسران و فرزندان) نقش زیادی ایفاء می کند. افرادی که همسران و مادران آنها شاغل بودند، عمدتاً پنداشت مدرن از اسلام و پنداشت موافق توسعه داشتند (بهرام پور، ۱۳۷۳).

• ندیمی، حمیرا، تحقیقی تحت عنوان بررسی جایگاه دین در نظام ارزشی جوانان در سال ۱۳۷۷ انجام داده است. نتایج تحقیق نشان دهنده این است که رضایت از مسئولان و روحانیان با گرایش جوانان به دین، رابطه مثبت و کاملاً معنی داری دارد. یعنی هر چه رضایت از مسئولان جامعه بالاتر باشد (شاید به دلیل مذهبی بودن حکومت)، گرایش به دین بالاتر خواهد بود (مختاری، ۱۳۸۰: ۶۴-۶۳).

• در سال ۱۹۵۳، وندل بل و ماریان تی فورس با هدف کشف روابط میان علایق دینی از یک سو و مشخصات خانوادگی و موقعیت شخص در ساختار طبقاتی از طرف دیگر، تحقیقی را در منطقه سان فرانسیسکو اجرا کردند. بدین منظور آنان از چهار خلاصه‌ی متمایز سرشماری عمومی جمعیت، نمونه‌ای شامل ۷۰۱ نفر انتخاب کردند که معرف جمعیت مرد ۲۱ ساله و بالاتر بود. چند مورد از نتایج مهم تحقیق فوق عبارتند از: ۱- درصد جمعیت کاتولیک در یک محله با سطح زندگی آنان، همبستگی منفی دارد. ۲- نسبت یهودی‌ها در محله‌های اعیان شهرها به مراتب بیشتر از نسبتی است که از تعداد کل آن‌ها می‌توان انتظار داشت (ملکی، ۱۳۷۵: ۱۰۱).

• در زمینه رابطه شهری و روستایی بودن افراد با میزان دینداری نیز، پیمایش‌هایی صورت گرفته است. مطالعه زیمل، لوئیس ورث و پارک، تأثیر محیط‌های شهری و روستایی را بر حیات روانی - اجتماعی افراد نشان می دهد، پیمایش‌های انجام شده در چندین کشور دیگر نیز، تفاوت آشکاری را بین شهری و یا روستایی بودن با گرایش دینی افراد، گزارش کرده‌اند؛ هر چقدر جامعه بزرگتر باشد، سطح رعایت امور مذهبی پایین‌تر است. این تمایل در ایالات متحده از عامل مهم دیگری نشأت می‌گیرد؛ بدین صورت که کاتولیک‌ها بیشتر به تمرکز در شهرها گرایش دارند. در بریتانیا، رقم حضور افراد شهرهای بزرگ در

مراسم مذهبی، ۱۲٪، و در شهرهای کوچک، ۱۷٪ می‌باشد. در فرانسه نیز، این تفاوت زیاد است؛ در نواحی روستایی و حومه‌نشین، رقم حضور منظم در مراسم مذهبی، ۶۰٪ در مقابل ۲۵٪ یا کمتر، در نواحی شهری است. مهم‌ترین تبیین در این زمینه، تأکید بر عامل تأخر فرهنگی^۱ است (Sill, 1968: p.425).

مبانی نظری

شکی نیست که دین، یکی از قدیمی‌ترین و در عین حال پویاترین نهادهایی است که توجه جامعه‌شناسان را به خود جلب کرده است. بنیان‌گذاران جامعه‌شناسی هم‌چون کنت، اسپنسر، مارکس، وبر، دورکیم و زیمل توجه ویژه‌ای به نقش دین در جامعه عصر جدید، مبذول کرده‌اند و در نتیجه‌ی تحقیقات این متفکران، مفاهیم و دیدگاه‌های نظری زیادی به وجود آمده که هنوز هم راهنمای پژوهش‌های جامعه‌شناسان درباره دین است (توسلی، ۱۳۸۰: ۵).

در جامعه‌شناسی، دین، به طور کلی به عنوان جزئی محوری از سیستم ارزشی یکپارچه‌کننده و انسجام‌بخش، در نظر گرفته می‌شود. دین، ملاطی اجتماعی است که افراد و گروه‌های اجتماعی را در نظمی مشترک پیوند می‌زند. دین، اغلب افراد را به گروه‌های اجتماعی یا تجمعات رقیب و جایگزین پیوند می‌زند. وجود برخی اختلاف‌ها در میان مذاهب از همین جا ناشی می‌شود (Turner, 1991: p.23).

در نظر دورکیم، دین نظام یکپارچه‌ای از باورداشت‌ها و عملکردهای مرتبط با چیزهای مقدس است، یعنی چیزهایی که جدا از چیزهای دیگر انگاشته شده و در زمره محارم به شمار می‌آیند. این باورداشت‌ها و عملکردها، همه کسانی را که به آنها عمل می‌کنند، در یک اجتماع اخلاقی واحد همبسته می‌کند (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۲). نگرش و تلقی دورکیم از مقوله دین، عرفی است. وی با طرح و تبیین نظریه‌ی منشأ اجتماعی دین و نفی تلویحی هرگونه منشأ ماورالطبیعی و الهی برای آن، دین را یک فرآورده بشری معرفی می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰: ۱۶۹).

1- Cultural lag

مطابق نظر هیس، خصوصیات فردی مانند سن، جنس، تأهل، تحصیلات، شغل و طبقه اجتماعی، از عوامل مؤثر بر ارزش‌های دین برشمرده می‌شود. ایشان هم-چنین، گرایش اخلاقی را عاملی مرتبط با ارزش دینی دانسته است (مختاری، ۱۳۸۰: ۵۳).

هرگ^۱، کامل^۲ و پتریلو^۳، مذهبی بودن جوانان را در سه عامل مشارکت گروهی، ارزش‌های همسالان و ارتباط والدین جستجو کرده‌اند (همان: ۵۴). فیش باین^۴ و آیزین^۵ به طور غیرمستقیم، در پی یافتن تئوری برای تبیین رفتار، به نقش گرایش اشاره می‌کنند. در این نظر، رفتار، در پی زنجیره‌ای از عوامل بوجود می‌آید، و حلقه ماقبل بروز رفتار، «قصد و نیت» به انجام یک رفتار است. به وجود آمدن «قصد و نیت» به نوبه خود، تابع دو متغیر زیر است:

- ۱- گرایش به سوی رفتار: متغیری است فردی و شخصی، که طی آن فرد انجام یک رفتار (یا یک پدیده) را از نظر خود ارزیابی می‌کند.
- ۲- متغیر هنجارهای ذهنی: مبین آن است که شخص برای انجام یک رفتار، تا چه اندازه به تأیید مردمی که با آن سر و کار دارند، توجه دارد (رفیع پور، ۱۳۷۲: ۹).

پذیرش اجتماعی مفهومی بود که ساپ^۶ و هارود^۷ در کنار نظریه‌ی فیش باین و آیزن ارائه دادند. وجود انتظارات اجتماعی در پیدایش قصد و نیت، بروز یک رفتار به عنوان یک مرجع مثبت و قابل قبول، و فشار هنجارهای اجتماعی، باعث پیدایش این نظریه شد. ساپ و هارود برای متغیر هنجارهای ذهنی، دو معرف «نظر اولیا» و «نظر دوستان» را انتخاب کرده‌اند. طبق این نظریه، هر چه قدر تعامل قوی درون گروه وجود داشته باشد، همبستگی و وحدت آن گروه بیشتر خواهد بود و فرد برای

1- Herge
2- Kamel
3- Potrilo
4- Fish Bein
5- Eisen
6- Supp
7- Harrod

هماهنگی خود با دیگران و نیز برآورد انتظارات دیگران، گرایش و رفتار خود را تعدیل خواهد ساخت (رفیع پور، ۱۳۷۲: ۱۲).

روزن اشتیل^۱ نیز، به چند عامل مؤثر بر گرایش اشاره می‌کند که عبارتند از: ۱- ارضاء نیاز، ۲- تجربه، ۳- رضایت فرد، ۴- میزان دسترسی به اهداف تعیین شده ۵- کارآیی بهتر برای حل مسایل. نکات ذکر شده از سوی روزن اشتیل، در واقع عوامل مؤثر بر گرایش هستند که در این میان، ارضاء نیاز و رضایت افراد، دو متغیر نزدیک و شبیه یکدیگرند؛ میزان دسترسی به اهداف تعیین شده و کارآیی بهتر برای حل مسایل، را نیز می‌توان در واقع، اجزایی از همان متغیر ارزیابی فایده در تئوری فیش باین و آیزن در نظر گرفت (رفیع پور، ۱۳۷۲: ۱۷).

بر اساس تئوری کنش معقول^۲، باورهای مربوط به نتایج یک رفتار خاص، تعیین کننده رفتار می‌باشد. در صورتی که باورهای مربوط به آمال مهم دیگران، با در نظر گرفتن رفتار، تعیین کننده ادراکات ما از فشارهای اجتماعی برای انجام رفتار است. گرایش به سمت و سوی رفتار، و دریافت از فشار اجتماعی برای انجام رفتار، تعیین کننده اهداف (اغراض) رفتارها بوده و نیات رفتاری نیز تعیین کننده‌های بلاواسطه رفتارها هستند (مختاری، ۱۳۸۰: ۱۷).

از نظر لوین^۳، رفتار انسان تابع خصوصیات شخصی، و خصوصیات محیط است که این محیط، خود شامل محیط اجتماعی و طبیعی است که انسان در آن زندگی می‌کند و رفتارش تحت تأثیر محیط پیرامونش قرار دارد (علیپوری نیاز، ۱۳۷۸: ۱۹). کرچ^۴ و همکاران او، عوامل تکوین نگرش‌ها را در چهار دسته دانسته‌اند: الف) آنچه که نیازهای شخصی را برآورد می‌کند، ب) اطلاعاتی که شخص در معرض آن قرار می‌گیرد، ج) تعلق گروهی، د) شخصیت فرد (قاضی و دیگری، ۱۳۷۶: ۲۵).

1- Rosen Stiel
2- Reasond Action Theory
3- Lewien
4- Kretch

بر اساس نظریه‌ی «نقش گروه‌ها در تکوین گرایش‌ها»، یکی از عوامل مهم شکل‌دهنده‌ی گرایش‌های فرد، تعلق گروهی است. انسان برای این که بتواند زندگی کند و نیازهای اجتماعی خود را برآورده سازد، باید در گروه‌های اجتماعی حضور یابد، و این امر، مستلزم پذیرش و حمایت از طرف سایر اعضای گروه است. این پذیرش و حمایت، هنگامی صورت می‌گیرد که فرد، ارزش‌ها و هنجارهای گروهی را رعایت کند و انتظارات سایر اعضای گروه را برآورده سازد (همان: ۲۰). پس گروه‌هایی که شخص متعلق به آنهاست، سرچشمه بسیاری از گرایش‌های اوست. فرد برای حفظ گرایش‌های خود، نیازمند جلب حمایت دیگران است (کرچ و همکاران، ۱۳۷۴: ۱۳).

فرضیه‌ها

- ۱- بین عوامل فردی (شامل جنسیت، وضعیت اشتغال، محل تولد، محل سکونت، وضعیت تأهل) و میزان دینداری دانشجویان تفاوت وجود دارد.
- ۲- بین میزان رضایت دانشجویان از مسئولان و اولیای مذهبی و میزان دینداری آنها رابطه وجود دارد.
- ۳- بین مذهبی بودن گروه دوستان دانشجویی و میزان دینداری وی تفاوت وجود دارد.
- ۴- بین مذهبی بودن الگوی انتخابی دانشجویی (گروه مرجع) و میزان دینداری وی تفاوت وجود دارد.

روش‌شناسی

روش تحقیق این مطالعه، روش اسنادی و پیمایشی از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق، شامل کلیه دانشجویان دانشگاه دولتی تبریز می‌باشد که در سال ۱۳۸۹، مشغول به تحصیل بوده‌اند. بر اساس اطلاعات تهیه شده از بخش آمار دانشگاه تبریز، تعداد ۱۲۵۳۳ نفر دانشجو در سال ۱۳۸۹ مشغول به تحصیل بوده که جامعه آماری ما را تشکیل می‌دهند. از آنجا که امکان دسترسی به تمام افراد جامعه آماری مقدور نیست، لذا، با استفاده از فرمول نمونه‌گیری کوکران، ۳۷۳ نفر

به عنوان نمونه، محاسبه شده است. در این پژوهش، از شیوه نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب، برای انتخاب نمونه، استفاده شده است، زیرا جامعه آماری کاملاً یک-دست بوده و از نظر برخی از متغیرها، مانند جنسیت و رشته تحصیلی، آرایش متفاوت داشته است.

روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری: برای تامین اعتبار یا روایی شاخص‌های به کار رفته در این مطالعه، پرسشنامه پس از طرح سئوالات، در اختیار تعدادی از اساتید، صاحب‌نظران و کارشناسان علوم اجتماعی قرار گرفت و دیدگاه‌های اصلاحی آنان، مورد توجه واقع گردید و بدین روش، اعتبار صوری گویه‌های پرسشنامه فراهم شد. در این تحقیق برای محاسبه پایایی و همبستگی درونی گویه‌ها نیز، از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شد. بدیهی است مقدار آلفای کرونباخ، بین صفر و یک متغیر می‌باشد و هر قدر عدد به دست آمده به عدد یک نزدیکتر باشد، نشان دهنده این است که پایایی ابزار اندازه‌گیری، بالاست. جداول زیر، میزان آلفای گویه‌ها را نشان می‌دهد:

جدول شماره (۱): ضرایب پایایی ابعاد میزان دینداری

ضریب پایایی	بعد اعتقادات	بعد اخلاقیات	بعد مناسک و شعائر	میزان دینداری
آلفا (Alpha)	۰/۹۸۹۰	۰/۹۸۰۹	۰/۹۸۵۳	۰/۹۹۳۴
تعداد گویه‌ها	۱۴	۱۹	۱۲	۴۵

جدول شماره (۲): ضرایب پایایی عوامل مرتبط با میزان دینداری

ضریب پایایی	رضایت و اعتماد	گروه مرجع	گروه دوستان
آلفا (Alpha)	۰/۹۷۸۱	۰/۹۵۵۴	۰/۹۸۴۱
تعداد گویه‌ها	۶	۲	۳

یافته‌های تحقیق

الف) یافته‌های توصیفی:

۱- نتایج به دست آمده از این مطالعه، نشان می‌دهد که میانگین نمره‌ی میزان دینداری برابر ۱۷۷/۹ نمره با انحراف استاندارد ۵۲/۲ است. با توجه به این که

حداقل نمره‌ی میزان دینداری در نمونه مورد نظر، برابر ۴۵ نمره و حداکثر نمره برابر ۲۶۳ است، مقدار واریانس نمرات نیز برابر ۲۷۲۶/۷۶ می‌باشد.

۲- بر اساس نتایج حاصله، میانگین سن دانشجویان مورد مطالعه، برابر ۲۳/۳۹ سال با انحراف استاندارد ۳/۰۳ می‌باشد، به طوری که سن ۱۸ سال پایین‌ترین و سن ۳۷ سال بالاترین سن در نمونه مورد نظر، می‌باشد. هم‌چنین ۴۰/۲ درصد از افراد مورد مطالعه، مرد و ۵۹/۸ درصد زن هستند و از کل پاسخگویان، ۳۰۵ نفر مجرد و ۵۷ نفر متأهل می‌باشند و ۱۱ نفر نیز، جزو گزینه سایر قید شده‌اند.

۳- یافته‌های مربوط به متغیر رشته تحصیلی دانشجویان نشان می‌دهد که، ۱۲۳ نفر از نمونه مورد نظر، از میان رشته‌های علوم پایه، ۱۳۵ نفر از رشته‌های علوم انسانی و ۱۱۵ نفر از رشته‌های فنی و مهندسی انتخاب شده‌اند.

۴- از کل ۳۷۳ نفر پاسخگو در نمونه آماری، ۱۰۴ نفر (۲۷/۹ درصد) شاغل و ۲۶۹ نفر (۷۹/۱ درصد) غیر شاغل هستند.

۵- داده‌ها نشان می‌دهد که از ۳۷۳ نفر پاسخگویی که به پرسشنامه پاسخ داده‌اند، ۳۲۶ نفر در شهر و ۴۷ نفر در روستا متولد شده‌اند. و هم‌چنین ۳۴۱ نفر از پاسخگویان در شهر و ۳۲ نفر در روستا، ساکن هستند.

۶- بر اساس نتایج حاصله، میانگین میزان رضایت از مسئولان و اولیای مذهبی، برابر ۱۵/۵۱ با انحراف استاندارد ۷/۲۹ می‌باشد. حداقل نمره‌ی رضایت برابر ۶ و حداکثر نمره‌ی این متغیر، برابر ۳۶ است. مقادیر کشیدگی و چولگی ($Kurt = -۰/۳۴۳$ و $SK = ۰/۵۵۰$)، نشان می‌دهد که توزیع، چوله به راست است و تا حدودی کوتاه‌تر از منحنی نرمال می‌باشد. یعنی میزان رضایت اکثر افراد، متوسط به پایین می‌باشد. به بیان دیگر، ۷۸/۸ درصد دانشجویان، از نظر میزان رضایت و اعتماد اجتماعی، نمره پایین گرفته‌اند و فقط ۲/۲۱ درصد نمره بالاتر (نسبتاً زیاد، زیاد و خیلی زیاد) را کسب کرده‌اند.

۷- در مورد گرایش مذهبی گروه دوستان دانشجویان مورد مطالعه، نتایج نشان می‌دهد، ۹/۹ درصد پاسخگویان، دوستان خود را غیر مذهبی، ۱۱/۵ درصد کم-

اعتقاد، ۴۲/۴ درصد در حد متوسط، ۲۷/۶ درصد متدین، و ۸/۶ درصد خیلی متدین ارزیابی می‌کنند.

۸- در زمینه الگوی انتخابی دانشجویان نیز، ۱۶/۶ درصد از افراد مورد مطالعه پاسخ داده‌اند که مذهبی بودن افرادی که به عنوان الگو انتخاب می‌کنند، برایشان اصلاً اهمیتی ندارد، ۱۸/۲ درصد، این موضوع را خیلی کم، ۲۹/۲ درصد، کم، ۲۶/۳ درصد، زیاد، و ۹/۷ درصد، خیلی زیاد حائز اهمیت می‌دانند.

ب) یافته‌های استنباطی:

آزمون فرضیه اول:

بر اساس اطلاعات جدول شماره (۳) ملاحظه می‌شود که بین جنسیت، وضعیت اشتغال، محل تولد، محل سکونت و میزان دینداری دانشجویان تفاوت میانگین معنی‌داری وجود دارد.

جدول شماره (۳): نتایج آزمون تی‌تست بین میزان دینداری دانشجویان مورد مطالعه و متغیرهای مستقل

متغیرها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	
جنسیت و میزان دینداری	مرد زن	۱۵۰ ۲۲۳	۱۴۲/۸۱۳۳ ۲۰۱/۵۲۰۲	۵۱/۴۹۳۴۵ ۳۷/۳۸۰۳۰	-۱۲/۷۵۱	۳۷۱	۰/۰۰۰
وضعیت اشتغال و میزان دینداری	شاغل غیر شاغل	۱۰۴ ۲۶۹	۱۳۶/۰۱ ۱۹۴/۱۰	۵۳/۶۹۵۲۹ ۴۱/۶۲۳۳۱	-۱۱/۱۰۶	۳۷۱	۰/۰۰۰
محل تولد و میزان دینداری	شهر روستا	۳۲۶ ۴۷	۱۷۱/۶۰۷۴ ۲۲۱/۶۳۸۳	۵۲/۰۱۸۱۰ ۲۶/۴۲۶۶۲	-۶/۴۶۹	۳۷۱	۰/۰۰۰
محل سکونت و میزان دینداری	شهر روستا	۳۴۱ ۳۲	۱۷۳/۸۸۵۶ ۲۲۰/۸۱۲۵	۵۲/۲۵۸۹۳ ۲۶/۲۷۲۰۷	-۵/۰۱۶	۳۷۱	۰/۰۰۰

بر اساس نتایج به دست آمده، مقدار ضریب همبستگی پیرسون بین میزان دینداری و سن دانشجویان مورد مطالعه، برابر $r = -0/610$ و نیز سطح معنی‌داری برابر $p = 0/000$ می‌باشد. با توجه به سطح معنی‌داری، که کوچکتر از $0/05$ است،

می توان چنین نتیجه گرفت که، بین این دو متغیر، همبستگی معکوس وجود دارد؛ به این ترتیب که هر چه سن دانشجویان بالاتر می رود، میزان دینداری آن ها کاهش می یابد و بالعکس.

میزان دینداری دانشجویان بر اساس وضعیت تأهل نیز طبق آزمون تحلیل واریانس یکطرفه معنی دار می باشد مقدار $F=11/691$ و $p=0/000$. به بیان ساده تر، میانگین میزان دینداری متأهل ها، نسبت به میانگین مجردها و کسانی که جزو سایرین قید شده اند، خیلی بیشتر است. در حالی که میانگین میزان دینداری مجردها و سایرین به هم نزدیک است و تفاوت چندانی ملاحظه نمی شود.

آزمون فرضیه دوم: بر اساس نتایج تحلیل های انجام شده، مقدار ضریب همبستگی پیرسون بین رضایت از مسئولان و میزان دینداری دانشجویان مورد مطالعه، برابر $r=0/723$ و نیز سطح معنی داری آزمون، برابر $p=0/000$ است. با توجه به سطح معنی داری، که کوچکتر از $0/05$ می باشد، می توان چنین نتیجه گرفت که، بین این دو متغیر، رابطه معنی دار وجود دارد، به این ترتیب که هر چه میزان رضایت فرد بالاتر می رود، میزان دینداری او نیز افزایش می یابد و بالعکس.

آزمون فرضیه سوم: مطابق اطلاعات جدول شماره (۴) مقدار F برابر $450/008$ محاسبه شده است و سطح معنی داری آزمون نیز از $0/05$ کمتر است ($p=0/000$)، بنابراین فرض صفر رد شده و فرض مخالف پذیرفته می شود. یعنی بین میانگین ها، تفاوت معنی داری وجود دارد. آزمون مقایسه میانگین ها نشان می دهد که میانگین میزان دینداری کسانی که دوستان شان متدین ترند، عمدتاً بیشتر از افرادی است که دوستان شان کم اعتقاد یا غیر مذهبی هستند.

آزمون فرضیه چهارم: در بررسی آزمون تحلیل واریانس دو متغیر گروه مرجع و میزان دینداری، طبق معیار $F=279/977$ و $p=0/000$ ، می توان نتیجه گرفت که بین میانگین ها تفاوت معنی داری وجود دارد. آزمون مقایسه زوجی میانگین ها نیز، نشان می دهد که میانگین میزان دینداری کسانی که الگوی انتخابی شان متدین ترند، بیشتر از افرادی است که گروه مرجع شان کم اعتقاد یا غیر مذهبی هستند.

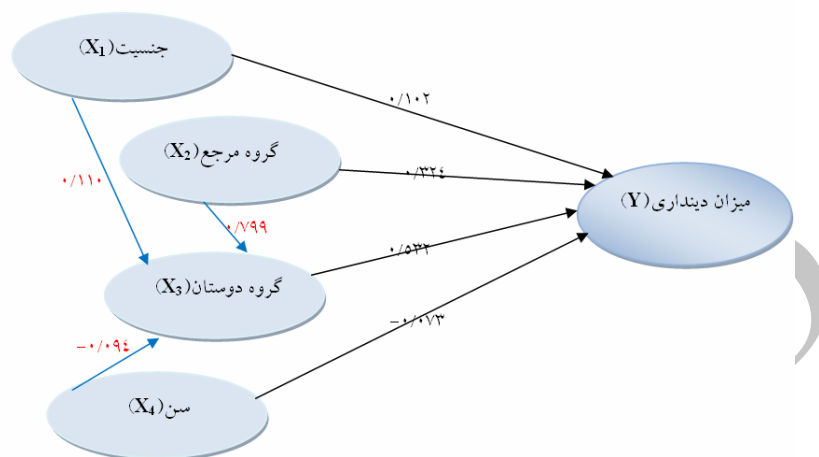
جدول شماره (۴): تجزیه واریانس میزان دینداری دانشجویان
بر اساس گروه دوستان و گروه مرجع

سطح معنی داری	کمیت F	فرضیه‌ها
۰/۰۰۰	۴۵۰/۰۰۸	تفاوت بین مذهبی بودن گروه دوستان و میزان دینداری دانشجویان
۰/۰۰۰	۲۷۹/۹۷۷	تفاوت بین مذهبی بودن گروه مرجع و میزان دینداری دانشجویان

نتایج رگرسیونی عوامل روانی و اجتماعی تبیین کننده میزان دینداری در میان دانشجویان، نشان می‌دهد که از میان متغیرهای وارد شده در معادله، مجموعاً ۴ متغیر (گروه دوستان، گروه مرجع، جنس و سن)، در مدل نهایی باقی مانده‌اند که بیشترین تغییرات متغیر وابسته را تبیین می‌کنند. ضریب نهایی رگرسیون چند متغیره، ۰/۹۳۶ است که مجذور آن یعنی ضریب تبیین، میزان ۰/۸۷۷، بیانگر درصد تغییرات تبیین شده توسط متغیرهای وارد در معادله می‌باشد. لازم به ذکر است که ضریب تبیین اصلاح شده ۰/۸۷۵ بوده و می‌توان چنین نتیجه گرفت که درصد واقعی اصلاح شده و خالص میزان تبیین متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل، ۸۷/۵ درصد است. در واقع، ما در تحقیق حاضر، توانسته‌ایم ۸۷/۵ درصد از عوامل مرتبط با میزان دینداری را با معرفی و تبیین متغیرهای این پژوهش کنترل کنیم و ۱۲/۵ درصد از عوامل، خارج از قلمرو این تحقیق می‌باشد که باید در تحقیقات دیگر مورد بررسی قرار گیرد. نتایج بدست آمده از تحلیل رگرسیونی چند متغیره را می‌توان به صورت استاندارد شده چنین بیان کرد:

میزان دینداری = $۵۳/۲$ (گروه دوستان) + $۳۲/۴$ (گروه مرجع) + $۱۰/۲$ (جنس) + $۷/۳$ (سن)

تحلیل مسیر: در این قسمت از گزارش، به بررسی همبستگی بین متغیرها به صورت ترکیبی از تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم آنها بر یکدیگر، می‌پردازیم.

شکل شماره (۱): مدل تحلیل مسیر عوامل مرتبط با میزان دینداری دانشجویان

همان‌طور که قبلاً گفته شد، با مشخص شدن ضرایب بتای رگرسیونی در مدل مسیر، می‌توان تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته را نیز محاسبه کرد و با مقایسه اثرات کل، مؤثرترین متغیرها را از سایر متغیرها متمایز نمود. در جدول زیر اثرات مستقیم و غیرمستقیم، و اثرات کل هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، محاسبه شده است:

جدول شماره (۵): مجموع تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

ردیف	متغیر مستقل	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	مجموع تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر متغیر
۱	مذهبی بودن گروه دوستان	۰/۵۳۲	-	۰/۵۳۲
۲	مذهبی بودن گروه مرجع	۰/۳۲۴	۰/۴۲۵	۰/۷۴۹
۳	جنس	۰/۱۰۲	۰/۰۵۸	۰/۱۶
۴	سن	-۰/۰۷۳	-۰/۰۵۰	-۰/۱۲۳

نتایج مدل رگرسیونی و تحلیل مسیر، بیانگر این هستند که از کل متغیرهای مستقل وارد شده در مدل رگرسیونی، تنها ۴ متغیر (گروه دوستان، گروه مرجع،

جنس و سن)، بر میزان دینداری تاثیر می‌گذارند و قادرند تغییرات آن را تبیین کنند. از بین این متغیرها، متغیر «گروه دوستان» بیشترین تاثیر، و متغیر «سن» کمترین تاثیر را دارند. همچنین نتایج نشان می‌دهد که تاثیر متغیر «سن» بر متغیر وابسته، منفی و معکوس، و تاثیر سایر متغیرها، مثبت و مستقیم می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

مطابق نظر هیس، خصوصیات فردی مانند سن، جنس، تأهل، تحصیلات، شغل، طبقه اجتماعی و ... از عوامل مؤثر بر ارزش‌های دینی هستند. همچنین در نظر لوین، رفتار انسان تابع خصوصیات شخصی و خصوصیات محیط است. یافته‌های این مطالعه نیز نشان می‌دهد که بین عوامل فردی و میزان دینداری دانشجویان رابطه وجود دارد که خلاصه نتایج آن به شرح زیر است:

بر اساس فرضیه‌ی آماری پژوهش، انتظار بر این بود که بین سن و میزان دینداری دانشجویان رابطه وجود داشته باشد. نتایج آزمون ضریب همبستگی بین متغیر سن و میزان دینداری، نشان می‌دهد که به درستی رابطه‌ای معنی‌دار بین سن و میزان دینداری دانشجویان در سطح ($\text{sig} = 0/000$) وجود دارد. همبستگی این دو متغیر، قوی و در جهت معکوس می‌باشد ($-0/610$). یعنی هر چه سن دانشجویان در نمونه مورد نظر، بالاتر می‌رود، میزان دینداری آن‌ها کاهش می‌یابد.

تحلیل آزمون T بین دو گروه جنسی مرد و زن، نشان‌دهنده‌ی وجود تفاوت معنی‌دار، میان میانگین‌های دو گروه است ($\text{Sig} = 0/000$). اصولاً به دلیل تفاوت‌های فیزیولوژیکی دو جنس مرد و زن، و نیز لطیف‌تر بودن بعد روحی زنان در مقایسه با مردان، زنان بیشتر از مردان در فعالیت‌های مذهبی حضور می‌یابند، که این خود، دلیل تفاوت میزان دینداری آنهاست.

آزمون تفاوت میانگین میان دو گروه شاغل و غیرشاغل، بیانگر وجود تفاوت معنی‌دار در سطح ($\text{Sig} = 0/000$)، بین این دو گروه در میزان دینداری است. به عبارتی، میزان دینداری شاغلین نسبت به غیر شاغلین کمتر است.

تحلیل واریانس بین وضعیت تأهل (مجرد، متأهل، سایر) و میزان دینداری، نشان‌دهنده وجود تفاوت معنی‌دار در سطح ($Sig=0/000$). بین این دو متغیر است و نتایج نشان می‌دهد که میانگین میزان دینداری متأهل‌ها، نسبت به میانگین مجردها و کسانی که جزو سایرین می‌باشند، خیلی بیشتر است. در حالی که میانگین میزان دینداری مجردها و سایرین، به هم نزدیک است و تفاوت چندانی مشاهده نمی‌شود. پس، وضع تأهل به عنوان متغیری مستقل و تأثیرگذار، در معادله تحقیق عمل می‌کند. وجود این رابطه را شاید بتوان به هنجارپذیری و انعطاف‌پذیری بیشتر متأهلین، در قبال هنجارها و ارزش‌های جامعه منتسب دانست. افراد بعد از ازدواج، جهت حفظ حریم خانوادگی خود، نیازمند پذیرش قوی‌تر هنجارها و ارزش‌ها هستند. در این مرحله فرد، نه تنها برای دفاع از حریم شخصی خود، بلکه مهم‌تر از آن برای دفاع از حریم خانواده، نیازمند تبعیت جدی‌تر از هنجارهای کلی جامعه است، تا دیگران نیز به حریم وی احترام بگذارند. این امر در جامعه‌ی ما، به یقین با اعتقاد به چارچوب دین، میسر است.

تحلیل تفاوت بین نوع محل تولد و سکونت (شهری یا روستایی) و میزان دینداری، نشان‌دهنده وجود تفاوت، میان میانگین‌های این دو گروه است و این تفاوت، در سطح ($Sig=0/000$). معنی‌دار می‌باشد. به عبارتی دیگر، میانگین میزان دینداری کسانی که در روستا متولد شده‌اند و یا ساکن روستا می‌باشند، خیلی بیشتر از کسانی است که در شهر متولد شده‌اند و در شهر زندگی می‌کنند. همان‌گونه که در پیشینه‌ی پژوهشی گفتیم، مطالعات زیمل، لوئیس ورث و پارک، تأثیر محیط-های شهری و روستایی را بر حیات روانی-اجتماعی افراد، نشان می‌دهند (Sill, 1968: p.425). بالطبع هر چه جامعه بزرگتر باشد، سطح رعایت امور مذهبی، پایین‌تر است. بنابراین وضع سکونت (شهری یا روستایی بودن)، به عنوان عاملی مستقل و مرتبط با میزان دینداری، عمل می‌کند.

طبق نظریه‌ی روزن اشتیل، ارضاء نیاز و رضایت افراد، دو متغیر نزدیک و شبیه یکدیگرند، که از عوامل مؤثر بر گرایش ابناء بشر می‌باشند. فهم غلط و برداشت‌های ناصحیح و عملکرد ناصواب ما مسلمانان به طور اعم، عالمان و اندیشمندان دینی به طور اخص، و روحانیت و نظام و سازمان دینی به طریق اولی،

می‌تواند به تضعیف نقش دین در جامعه و بویژه در بین قشر جوان جامعه بیانجامد (رفیع‌پور، ۱۳۷۷: ۳۶۰-۳۱۷). ضریب همبستگی پیرسون و آزمون معنی‌داری متغیرهای رضایت از مسئولان و میزان دینداری، نشان می‌دهد رابطه معنی‌داری در سطح (Sig=۰/۰۰۰). بین میزان دینداری دانشجویان و میزان رضایت آن‌ها وجود دارد و نیز، همبستگی بین این دو متغیر، مثبت و مستقیم است ($r=۰/۷۲۳$). یعنی هر قدر میزان رضایت و اعتماد بالا باشد، میزان دینداری دانشجویان نیز بیشتر می‌شود و برعکس.

به تبعیت از فیش‌باین و آیزن، ساپ و هارود، کرچ و ...، باید گفت گرایش‌های شخص تابع تعلق گروهی و نماینده‌ی اعتقادات، سنت‌ها و آداب گروه‌هایی است که شخص عضوی از آنهاست. فرد برای حفظ گرایش‌های خود، نیازمند جلب حمایت دیگران است و حمایت وقتی انجام می‌گیرد که اشتراکی بین افراد احساس شود. طبق این نظریه‌ها، هر قدر تعامل قوی بین اعضای گروه وجود داشته باشد، همبستگی و وحدت آن گروه، بیشتر خواهد بود و فرد برای هماهنگی خود با دیگران و نیز برآورد انتظارات دیگران، گرایش و رفتار خود را تعدیل خواهد ساخت. بنابراین، گروه‌هایی که شخص بدان‌ها متعلق است (گروه همسالان، گروه همکاران، گروه مرجع، گروه مذهبی و ...)، سرچشمه‌ی بسیاری از گرایش‌های اوست. تحلیل واریانس متغیرهای مذهبی بودن دوستان و الگوی انتخابی، با میزان دینداری دانشجویان نیز، نشان‌دهنده‌ی وجود تفاوت معنی‌دار در سطح (Sig=۰/۰۰۰) می‌باشد. در نتیجه، می‌توان گفت دوستان و الگوی انتخابی، رابطه‌ی زیادی با تقویت یا تضعیف اعتقادات دینی دانشجویان دارند. به عبارتی، هر قدر دوستان و الگوهای انتخابی فرد مذهبی‌تر باشند، میزان دینداری وی بیشتر می‌شود و برعکس.

نهایتاً، از مدل رگرسیونی نیز می‌توان چنین نتیجه گرفت که تحقیق حاضر، ۸۷/۵ درصد از عوامل مرتبط با میزان دینداری را با معرفی و تبیین متغیرها، کنترل می‌کند. در واقع، نتایج به دست آمده از تحلیل رگرسیونی چند متغیره، بیانگر این است که میزان دینداری دانشجویان، بیش از هر متغیر دیگری از متغیر گروه دوستان (به عنوان اولین عامل)، متأثر می‌باشد. یعنی متدین بودن یا نبودن دوستان فرد در

میزان دینداری وی تأثیر دارد، به عبارت بهتر، کسانی که دوستانشان مذهبی هستند، احتمال بیشتری دارد که میزان دینداریشان بالا باشد. دومین عامل که نقش بسیار مهمی در پیش‌بینی میزان دینداری دانشجویان ایفاء می‌کند، گروه مرجع می‌باشد. یعنی اگر الگوهای انتخابی دانشجویان، مذهبی باشند، به مراتب میزان دینداری آنها بیشتر می‌شود و برعکس. جنسیت نیز، عاملی است که در میزان دینداری دانشجویان به عنوان سومین عامل مرتبط، مداخله می‌کند. چهارمین و آخرین عامل مؤثر در میزان دینداری دانشجویان در این تحقیق، سن است. به این معنی که، هر چه سن دانشجویان بالاتر می‌رود، از میزان دینداری آنها کاسته می‌شود.

پیشنهادها

الف) پیشنهادهای پژوهشی:

- تقویت همکاری و مشارکت در اجرای طرح‌های مطالعاتی مراکز علمی - تخصصی مرتبط با مطالعات اجتماعی دین.
- برپایی کارگاه‌های آموزشی - پژوهشی، به منظور ارتقاء سطح دانش پژوهشگران دین و علاقمندان به مطالعات اجتماعی دین.
- تلاش برای آشنایی بیشتر با مراکز و متخصصان داخلی و خارجی در حوزه مطالعات اجتماعی دین، به منظور تبادل هر چه بیشتر اطلاعات، تعاطی آراء و بسط و توسعه همکاری‌های علمی.
- مشارکت در راه‌اندازی فصلنامه‌های تخصصی مطالعات دین و تلاش ویژه برای راه‌اندازی فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی دین.

ب) پیشنهادهای کاربردی:

- همان‌طور که یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد میزان دینداری دانشجویان بیش از هر متغیر دیگری از متغیرهای گروه دوستان و گروه مرجع متأثر است. بنابراین، پیشنهاد می‌شود روی انتخاب نوع دوستان، الگوی افراد و هم‌چنین رضایت از اولیای مذهبی، توجه و سرمایه‌گذاری علمی و عملی بیشتر صورت گیرد.

- توجه بیشتر به نقش رسانه‌های ارتباط جمعی در خصوص نشر ارزش‌های دینی، فعالیت‌های مذهبی، و اختصاص دادن برنامه‌های متنوع بیشتر درباره مسائل معنوی، مبارزه عملی با تهاجم رسانه‌های ارتباط جمعی، پرهیز از منفی جلوه دادن دین و نیز جلوگیری از تبلیغات بی‌روح و فرمایشی و کلیشه‌ای مذهبی.
- تأمین رفاه مادی مردم و مبارزه با فقر؛ چراکه فشار مادی و فقر زیاد، باعث بدبینی مردم به مسئولان نظام - که خود متولی و مبلغ رسمی دین هستند - می‌شود.
- تقویت و پررنگ نمودن محتوای دروس حوزه‌های علوم دینی و محدود کردن شرایط پذیرش و توجه مضاعف بر عملکرد اولیای مذهبی، جهت جلوگیری از فهم غلط، برداشت‌های ناصحیح و تضعیف نقش دین در بین قشر جوان جامعه.

منابع

- بالایی، ا. (۱۳۷۷)، **سنجش گرایش دینی دانشجویان روزانه دانشگاه تهران و بررسی نقش یادگیری اجتماعی در آنان**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.
- بالایی، ا. (۱۳۷۷)، **سنجش گرایش دینی دانشجویان روزانه تبریز و بررسی نقش یادگیری در آن**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز.
- بهرام‌پور، ش، ع. (۱۳۷۳)، **بررسی عوامل مؤثر بر انواع پنداشت‌های مردم از اسلام و ارتباط بین آن‌ها و گرایش به توسعه در ایران**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.
- توسلی، غ. (۱۳۸۰)، **جامعه‌شناسی دینی**. تهران: انتشارات سخن.
- رضایی، ع. (۱۳۷۹)، **بررسی و مقایسه گرایش‌های دینی جوانان و والدین (دانش‌آموزان مقطع پیش‌دانشگاهی منطقه ۱۴ تهران)**. کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

رفیع پور، ف. (۱۳۷۲)، **سنجش گرایش روستائیان نسبت به جهاد سازندگی**. تهران: نشر ارغنون.

رفیع پور، ف. (۱۳۷۷)، **کندوکاوها و پنداشتها**. تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ نهم.

شجاعی زند، ع. (۱۳۸۰)، **دین، جامعه و عرفی شدن: جستارهایی در جامعه‌شناسی دین**. تهران: نشر مرکز.

علیپوری نیاز، م. (۱۳۷۸)، **سنجش گرایش دانشجویان دانشگاه تبریز به فمینیسم و بررسی عوامل مؤثر بر آن**. پایان‌نامه کارشناسی جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز.

قاضی، م و ودادهیر، ا. (۱۳۷۶)، **بررسی و مطالعه گرایش به باروری و عوامل مؤثر بر آن در میان نوجوانان شهر اردبیل**. واحد پژوهش و تحقیقات اجتماعی استانداری اردبیل.

کرچ، د و همکاران. (۱۳۷۴)، **فرد در اجتماع**. ترجمه: م، صناعی. تهران: انتشارات فرانکلین.

کوزر، ل. (۱۳۸۲)، **زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی**. ترجمه: م، ثلاثی. تهران: انتشارات علمی، چاپ دهم.

مختاری، ع. (۱۳۸۰)، **بررسی جایگاه دین در ساختار فکری دانشجویان (دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی رودهن.

ملکی، ا. (۱۳۷۵)، **بررسی پایگاه اقتصادی- اجتماعی خانواده‌ها با گرایش‌های ارزشی نوجوانان (دانش‌آموزان ذکور سال سوم رشته ریاضی فیزیک و تجربی در سال ۷۵-۱۳۷۴)**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

همیلتون، م. (۱۳۷۷)، **جامعه‌شناسی دین**. ترجمه: م، ثلاثی. تهران: انتشارات تبیان.

Sills, D. (1968), **International Encyclopedia of the social Sciences**. V.13, Mac Millan Company and free Press.

Turner Bryan, S. (1991), **Religion and social Theory; S age publications**.